

Fakulta
tělesné kultury

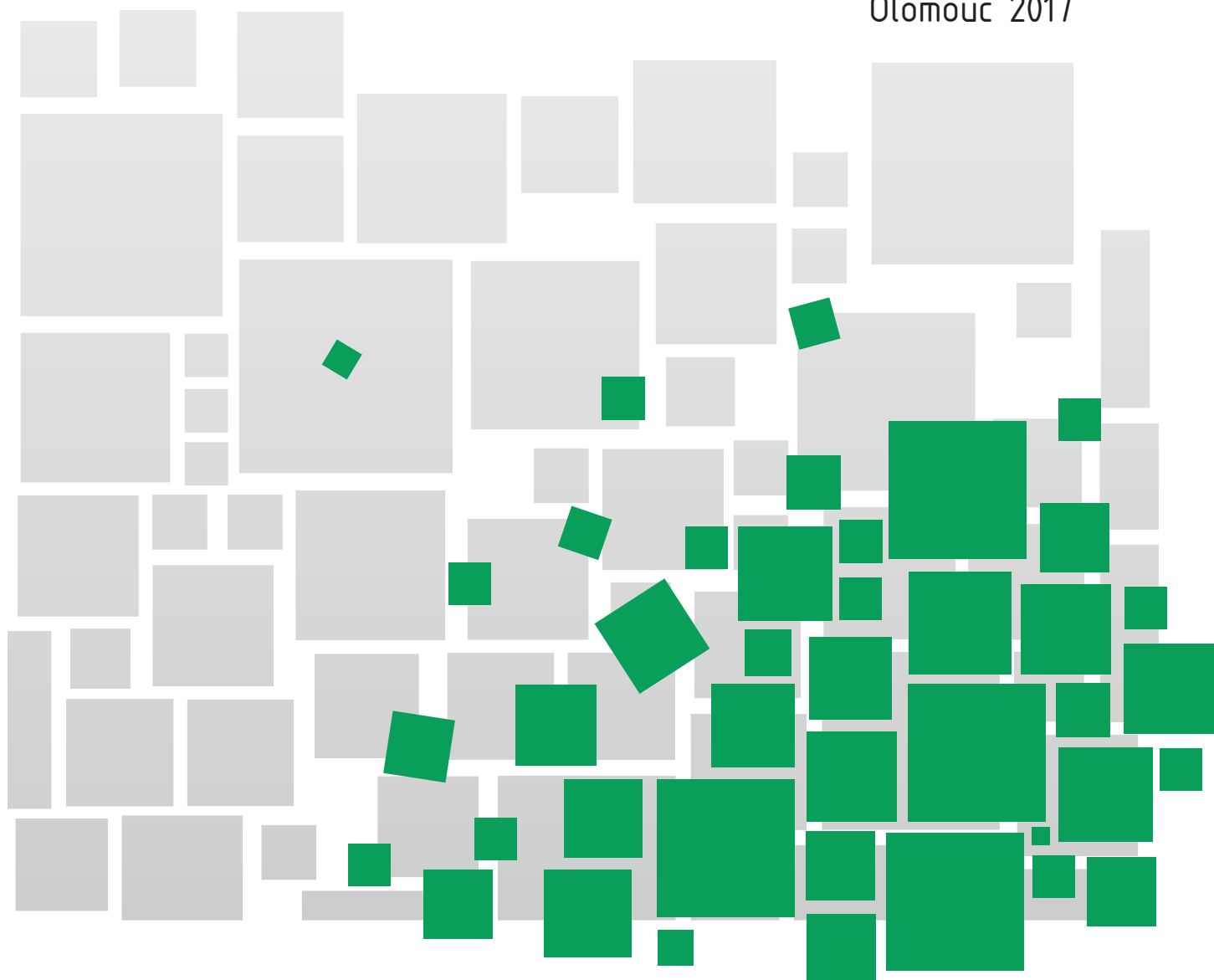
Univerzita Palackého
v Olomouci

FYZIOLOGIE PRO TĚLOVÝCHOVNÉ OBORY

(vybrané kapitoly, část I.)

Michal Botek, Filip Neuls,
Iva Klimešová, Jaroslav Vyhnánek

Olomouc 2017

Univerzita Palackého v Olomouci
Fakulta tělesné kultury

Fyziologie pro tělovýchovné obory **(vybrané kapitoly, část I.)**

Michal Botek
Filip Neuls
Iva Klimešová
Jaroslav Vyhnánek

Olomouc 2017

Recenzenti: doc. MUDr. Dalibor Pastucha, Ph.D., MBA
PhDr. Dr. Martin Sigmund, Ph.D.

Tato publikace byla zpracována jako součást rozvojového projektu v rámci institucionálního plánu Univerzity Palackého v Olomouci (FRUP) s názvem *Inovace předmětů fyziologie na FTK UP v Olomouci* (FRUP_2017_044).

1. vydání

© Michal Botek, Filip Neuls, Iva Klimešová, Jaroslav Vyhnánek, 2017

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2017

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

ISBN 978-80-244-5307-1 (print)

ISBN 978-80-244-5308-8 (online : PDF)

Obsah

Seznam nejužívanějších zkratk	6
Úvod	7
1 Repetitorium (bio)chemie	8
1.1 Základní nutrienty.....	9
1.2 Enzymy a koenzymy.....	11
1.3 Vitamíny.....	11
2 Fyziologie buňky	13
2.1 Buněčné organely	14
2.2 Transport látek přes membránu a buněčná sekrece	15
3 Metabolismus: základní pojmy	18
3.1 Energetický metabolismus.....	18
4 Bioenergetika svalové činnosti: energetické zdroje a dráhy	21
4.1 Energetické zdroje pro svalovou činnost.....	21
4.2 Bioenergetické dráhy.....	21
5 Bioenergetika svalové činnosti: makroergní fosfáty	23
5.1 ATP jako zdroj energie pro svalovou kontrakci	23
5.2 ATP-CP systém	24
6 Bioenergetika svalové činnosti: anaerobní metabolismus sacharidů	25
6.1 Anaerobní glyko(geno)lýza	25
6.2 Metabolismus laktátu	27
6.3 Metabolická acidóza a výkon.....	29
7 Bioenergetika svalové činnosti: aerobní metabolismus sacharidů, Krebsův cyklus, dýchací řetězec	30
7.1 Krebsův cyklus.....	31
7.2 Oxidativní fosforylace	32
7.3 Oxidační stres.....	33
8 Bioenergetika svalové činnosti: metabolismus tuků	34
9 Bioenergetika svalové činnosti: metabolismus bílkovin	38
10 Funkční charakteristika transportního systému	39
10.1 Dýchací systém	39
10.2 Kardiovaskulární systém	40
10.3 Reakce transportního systému na dynamickou zátěž	42
11 Fyziologie kosterního svalstva	44
11.1 Struktura svalového vlákna.....	44
11.2 Svalová kontrakce	45
11.3 Typologie svalových vláken.....	49
11.4 Svalová hypertrofie a atrofie	51
12 Fyziologie hladkého a srdečního svalstva	53
12.1 Hladké svalstvo	53
12.2 Myokard.....	53
13 Základy neurofyziologie	55
13.1 Funkce jednotlivých částí CNS	58
13.2 Autonomní nervový systém.....	61

14 Autonomní nervový systém: spektrální analýza variability srdeční frekvence	63
15 Senzorické systémy	70
16 Endokrinní systém.....	75
16.1 Hypotalamus.....	76
16.2 Hypofýza	76
16.3 Epifýza.....	77
16.4 Štítná žláza	78
16.5 Příštítná tělíska	78
16.6 Slinivka břišní	79
16.7 Dřeň nadledvin.....	79
16.8 Kůra nadledvin	80
17 Pohlavní hormony	82
18 Metabolismus kostní tkáně	84
19 Fyziologie trávení a vstřebávání.....	86
19.1 Vliv tělesného zatížení na funkce trávicího traktu.....	88
20 Homeostáza	89
20.1 Acidobazická rovnováha	89
20.2 Složení vnitřního prostředí	90
20.3 Příjem a výdej vody.....	93
21 Funkce ledvin a fyziologie vylučování	95
21.1 Funkce ledvin	95
21.2 Řízení činnosti ledvin	97
21.3 Funkce ledvin během zátěže.....	98
22 Termoregulace	99
23 Reakce organismu na stresový podnět.....	102
24 Zatížení a zatěžování jako adaptační podnět.....	104
24.1 Zatížení a zatěžování.....	104
24.2 Kvantifikace intenzity zatížení	104
24.3 Adaptace	105
24.4 Detrénink a desadaptace	108
25 Únava a zotavení.....	109
25.1 Fyziologická únava	109
25.2 Patologická únava	111
25.3 Zotavení	111
26 Fyziologické determinanty výkonnosti ve vytrvalostních sportech	114
27 Fyziologické determinanty výkonnosti v rychlostních a silových sportech.....	122
27.1 Rychlost.....	122
27.2 Síla.....	122
28 Vliv hypoxie na organismus v klidu a během zatížení.....	124
28.1 Fyzikální aspekty přirozené nadmořské výšky	125
28.2 Definice a druhy hypoxie	126
28.3 Tréninkové modely využívající vyšší nadmořské výšky nebo simulované hypoxie ..	126
28.4 Akutní systémová stresová odezva organismu na hypoxii	128
29 Biomedicínská specifika sportu žen	132
29.1 Intersexuální diference: morfologicko-funkční aspekt.....	132
29.2 Intersexuální diference: tréninkový a výkonnostní aspekt.....	133
29.3 Specifika gynekologického charakteru	136

29.4 Poruchy příjmu potravy	140
29.5 Osteoporóza.....	141
29.6 Sportovní triáda	141
29.7 Anémie.....	142
30 Fyziologické aspekty stárnutí.....	143
30.1 Morfologicko-funkční změny spojené se stárnutím	144
30.2 Zásady kondiční přípravy seniorů	146
31 Diagnostika ve sportu a zátěžové testy	147
31.1 Vlastnosti zátěžových testů a jejich rozdělení	147
31.2 Spiroergometrie.....	148
31.3 Řízení pohybové zátěže	149
31.4 Ukazatele ve sportovní diagnostice	150
31.5 Funkční zkoušky ve sportovní diagnostice.....	153
32 Sportovní výživa	158
32.1 Energetický příjem a výdej.....	158
32.2 Zastoupení základních nutrientů ve stravě	160
32.3 Příjem tekutin	164
32.4 Nutriční timing	167
33 Nutriční doplňky	169
34 Doping ve sportu.....	174
34.1 Dopingové látky a metody	174
Použitá a doporučená literatura	178

Seznam nejužívanějších zkratek

ADH – antidiuretický hormon
ADP – adenosindifosfát
AK – aminokyselina
ANP – anaerobní práh
ANS – autonomní nervový systém
AP – aerobní práh
ATP – adenosintrifosfát
CNS – centrální nervový systém
CoA – koenzym A
CP – kreatinfosfát
E – energie
FAD – flavinadenindinukleotid
SF – srdeční frekvence
SF_{klid} – klidová srdeční frekvence
SF_{max} – maximální srdeční frekvence
MK – mastná kyselina
MSV – minutový objem srdeční (minutový srdeční výdej)
MTR – maximální tepová rezerva
NAD – nikotinamidadenindinukleotid
P_i – anorganický fosfát
RAA – systém renin-angiotenzin-aldosteron
RQ – respirační kvocient
 $\dot{V}O_2$ – spotřeba kyslíku (za 1 min)
 $\dot{V}O_{2max}$ – maximální spotřeba kyslíku (za 1 min)
VSF – variabilita srdeční frekvence

Úvod

Vážené studentky, vážení studenti,

do rukou se vám dostávají texty první části témat z fyziologie pro tělovýchovné obory na FTK UP v Olomouci. Cílem je nabídnout základní a rozšiřující výukový materiál, který vám bude nápomocen při přípravě na zkoušky z předmětů s náplní fyziologie člověka v bakalářské a magisterské etapě studia. Jde o soubor vybraných kapitol do velké míry reflektujících a doplňujících témata probíraná na přednáškách v denním i v kombinovaném studiu.

Fyziologie je biologický vědní obor, který studuje funkce živých organismů na úrovni buněk, tkání, orgánů, orgánových soustav i organismu jako celku. Pro své poznatky využívá též spřízněných oborů, jako jsou anatomie, cytologie, histologie, biochemie, molekulární biologie nebo patofyziologie. Aplikací obecné fyziologie na pohybujícího se člověka je fyziologie zátěžová. Ta zkoumá organismus jednak z pohledu akutních změn, které nastávají při přechodu z klidového stavu do zatížení, a jednak z pohledu chronického, kdy pravidelně a dlouhodobě trénující jedinec získává určité fyziologické adaptace.

Předkládaná skripta nabízejí poznatky, jejichž nastudování považujeme za nezbytné, a dále některé zajímavosti či informace upotřebitelné v tělovýchovné a tréninkové praxi. Pochopení řady kapitol těchto učebních textů vyžaduje znalosti zejména z oblasti anatomie a obecné fyziologie – v tomto bodě vás odkazujeme na příslušnou literaturu. Úzkou návazností je pak oblast sportovního tréninku, která zátěžové fyziologie hojně využívá při tvorbě tréninkových principů a plánů.

Hodně štěstí při studiu přejí autoři!

1 REPETITORIUM (BIO)CHEMIE

Biochemie se zabývá chemickými pochody v živých organismech. Studuje strukturu a funkce základních stavebních kamenů živé hmoty, tzv. **biomolekul** (sacharidy, lipidy, proteiny, nukleové kyseliny atd.). Veškeré biomolekuly se skládají z tzv. **biogenních prvků**. Ty se podle svého množství v organismu dělí na makrobiogenní, mikrobiogenní a stopové:

- **makrobiogenní** (> 1 %): C, H, O, N, Ca, P;
- **mikrobiogenní** (0,01–1 %): Na, K, S, Cl, Mg;
- **stopové** (< 0,01 %): Fe, Zn, Cu, I, Mn, Mo, Co, Se, Cr, F.

Tabulka 1

Zastoupení jednotlivých prvků v lidském organismu

Prvek	Zastoupení	Prvek	Zastoupení
Uhlík (C)	50 %	Síra (S)	0,8 %
Kyslík (O)	20 %	Sodík (Na)	0,4 %
Vodík (H)	10 %	Chlor (Cl)	0,4 %
Dusík (N)	8,5 %	Hořčík (Mg)	0,1 %
Vápník (Ca)	4 %	Železo (Fe)	0,01 %
Fosfor (P)	2,5 %	Mangan (Mn)	0,001 %
Draslík (K)	1 %	Jod (I)	0,00005 %

Z těchto prvků se skládají molekuly jednotlivých **sloučenin**. Jejich vlastnosti pak vycházejí ze zastoupení daných prvků a povahy vazeb mezi nimi, stejně jako z interakcí s molekulami jiných sloučenin. Některé sloučeniny jsou označovány jako anorganické, jiné jako organické:

- **anorganické sloučeniny**: obvykle se skládají z atomu nebo skupiny atomů s kladným nábojem (kovu) a atomu nebo skupiny atomů se záporným nábojem (nekovu) – tj. minerály, soli apod.;
- **organické sloučeniny**: obsahují ve své molekule uhlík, ale nepatří sem oxidy uhlíku (CO_2 , CO), kyselina uhličitá (H_2CO_3), uhličitany a hydrogenuhličitany (soli H_2CO_3) apod., které se řadí mezi sloučeniny anorganické.

Každý organismus je přirozeně složen jak z látek organických (jednoznačně převažují), tak anorganických. Zjednodušeně můžeme říci, že nám známý život je založen na sloučeninách **uhlíku**.

Atomy či skupiny atomů s elektrickým nábojem se označují jako ionty. **Iont** je tedy elektricky nabitá částice (atom nebo molekula). Atomy v sobě obsahují protony (kladný náboj), neutrony (bez náboje) a elektrony (záporný náboj). Pokud jsou protony a elektrony v rovnováze, částice je elektroneutrální. Jakmile ale protony nebo elektrony převáží, z částice se stává iont s elektrickým nábojem, který iontu dává odlišné vlastnosti oproti elektroneutrální částici:

- **kationt** – kladně nabitá částice; odevzdala elektron (e^-) nebo přijala proton (p^+ , někdy značeno jako H^+);
- **aniont** – záporně nabitá částice; přijala elektron (e^-) či odevzdala proton (p^+)

Jako jednoduché příklady vzniku iontů lze uvést rozpouštění soli ($\text{NaCl} \rightarrow \text{Na}^+ + \text{Cl}^-$) nebo rozklad vody, tzv. *hydrolýzu* ($\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{H}^+ + \text{OH}^-$).

1.1 Základní nutrienty

Organismus přijímá z vnějšího prostředí (potravou) veškeré látky důležité pro život: základní **živiny** (sacharidy, lipidy a proteiny), **vitamíny**, **minerální látky** a **vodu**. Z těchto látek si různými metabolickými cestami vytváří další látky nezbytné pro chod životních funkcí. Některé látky si organismus neumí vytvořit sám, musí je proto bezpodmínečně přijímat v potravě; jde o tzv. **esenciální látky** (vitamíny, esenciální MK a esenciální AK). Aby mohla fungovat látková přeměna, musí organismus z vnějšího prostředí pomocí dýchání nezbytně přijímat O_2 , přestože část metabolismu může probíhat i anaerobní cestou.

Sacharidy

Sacharidy (označovány nepřesně též jako karbohydráty, uhlohydráty či uhlovodany) patří mezi základní přirozené látky v rostlinných i živočišných organismech. Přírodní cestou vznikají pomocí sluneční energie z H_2O a CO_2 v procesu fotosyntézy (v zelených rostlinách, řasách a sinicích). Organismy neschopné fotosyntézy jsou závislé na příjmu sacharidů v potravě. Při nedostatku mohou sacharidy krátkodobě vznikat z AK nebo z glycerolu. Nízkomolekulární sacharidy jsou rozpustné ve vodě a mají více či méně sladkou chuť (označují se jako cukry, glycidy), makromolekulární polysacharidy jsou většinou bez chuti a jsou ve vodě jen omezeně rozpustné (škrob), nebo zcela nerozpustné (celulóza a jiné složky vlákniny). V organismu jsou sacharidy významným zdrojem a zásobou energie (glukóza, glykogen) nebo složkami složitějších biomolekul (nukleových kyselin, hormonů, koenzymů).

Biomolekuly sacharidů se skládají z C, H a O. Základní stavební jednotkou je tzv. *cukerná jednotka* (monosacharid). Rozdělení:

- dle počtu atomů C v cukerné jednotce: triózy (3C), tetriózy (4C), pentózy (5C), hexózy (6C) atd.;
- dle počtu cukerných jednotek: monosacharidy (1), disacharidy (2), oligosacharidy (do 10), polysacharidy (nad 10).

Příklady:

monosacharidy – glukóza (6C; „hroznový cukr“, „krevní cukr“), fruktóza (6C; „ovocný cukr“), galaktóza (6C; součást mateřského mléka), ribóza (5C, součást nukleových kyselin, ATP aj.);

disacharidy – sacharóza (glukóza + fruktóza; „řepný cukr“), maltóza (glukóza + glukóza, „sladový cukr“), laktóza (glukóza + galaktóza, „mléčný cukr“);

polysacharidy – glykogen (až 120.000 molekul glukózy, zásobní polysacharid živočichů), škrob (amylóza + amylopektin, rostlinná zásobní látka), celulóza (stavební polysacharid rostlin, součást vlákniny).

Sacharidy mohou vytvářet i části složitějších molekul, např. *proteoglykany* (vytvářejí síť, vážou vodu, důležité pro metabolismus kostí a hydrataci tkání), *glykoproteiny* (často vytvářeny sliznicemi, např. mucin v trávicím traktu), *glykolipidy* (zejména v buněčných membránách, buněčné receptory, látky pomáhající zakotvit buňku do okolní tkáně).

Lipidy

Lipidy jsou přírodní látky živočišného i rostlinného původu. Mohou být v kapalném nebo pevném skupenství. Chemicky se jedná o estery vyšších karboxylových kyselin (nasyčených i nenasycených), látky skládající se stejně jako sacharidy z C, H a O. Jejich důležitou vlastností je to, že jsou *hydrofobní*, tj. nerozpustné ve vodě. Lipidy mají v organismu následující zásadní funkce:

- součást buněčných membrán (lipidová dvojvrstva),
- zdroj a zásoba energie (např. v adipocytech; lipidy jsou energeticky velmi bohaté),
- ochrana orgánů, tepelná izolace,
- rozpouštědlo (pro vitamíny rozpustné v tucích),
- nezbytné pro tvorbu steroidních hormonů (pohlavní hormony, kortizol, aldosteron),
- signální molekuly.

Příklady jednoduchých lipidů:

tuky (též triacylglyceroly, triglyceridy) – v potravě jsou nejběžnější, skládají se z *glycerolu* (3C alkohol) a tří *mastných kyselin* (MK, *fatty acids*), MK mají v řetězci obvykle sudý počet C a dle přítomnosti dvojných vazeb se rozlišují na nasycené (bez dvojných vazeb) a nenasycené (obsahují dvojnou vazbu); mezi esenciální MK (obvykle ω -3 a ω -6) patří kyselina linolová, linolenová nebo arachidonová – ta je např. důležitá pro syntézu prostaglandinů (hormonům podobných látek s místním účinkem);

steroly (např. cholesterol a jeho deriváty) – důležité komponenty membránových lipidů, prekurzory pro steroidní hormony, signální molekuly, žlučové kyseliny aj.

Příklady složených lipidů:

fosfolipidy – hlavní součást buněčných membrán s hydrofilní a hydrofobní částí;

lipoproteiny – součást membrán, cytoplazmy, krevní plazmy, obsahují fosfolipidy, triglyceridy, cholesterol a jejich funkcí je transport ve vodě nerozpustných lipidů vodním prostředím krve (např. chylomikrony, chylomikronové zbytky, HDL-cholesterol, LDL-cholesterol, VLDL-cholesterol apod.).

Proteiny

Proteiny (bílkoviny) jsou podstatou všech známých organismů. Jde o vysokomolekulární přírodní látky (tzv. *biopolymery*) složené z **aminokyselin** (AK) spojených peptidovou vazbou. Rozlišujeme *oligopeptidy* (2–10 AK), *polypeptidy* (11–100 AK) a *proteiny* (více než 100 AK). Kromě C, H a O obsahují AK navíc N (ve formě tzv. aminoskupiny) a některé i S. Všechny bílkoviny vznikají kombinací 20 (21) biogenních AK na základě přepisu genetické informace (v DNA je obsažen program, „návod“ na tvorbu proteinů). Esenciální AK si lidské tělo nedokáže vytvořit (je jich celkem 8) a musí je proto bezpodmínečně přijímat v potravě. Funkce bílkoviny je dána složením polypeptidového řetězce a jeho strukturou (prostorovým uspořádáním). **Denaturací** se nevratně ztrácí její biologická aktivita (zahřátím, změnou pH).

Dle struktury rozdělujeme proteiny na:

- globulární (mají tvar klubka – albuminy, globuliny),
- fibrilární (vláknité – kolagen, elastin, keratin),
- jednoduché/složené.

Dle funkce pak můžeme rozlišit proteiny:

- stavební či strukturální (tvoří stavební složky buněk, kolagen, elastin, keratin),

- katalytické, řídicí a regulační (enzymy, hormony, receptory),
- transportní (hemoglobin, myoglobin),
- pohybové (aktin, myozin),
- ochranné a obranné (protilátky, imunoglobuliny, fibrin, fibrinogen),
- zásobní, skladovací (transferin, ferritin),
- senzorické (rhodopsin),
- výživové (zdroj hmoty k výstavbě a obnově tkání).

1.2 Enzymy a koenzymy

Enzymy jsou proteiny s katalytickou aktivitou, tzv. *biokatalyzátory* (běžně mají v názvosloví koncovku *-áza*, výjimkou jsou některé trávicí enzymy). Enzymy určují povahu, směr i rychlost chemických reakcí a řídí většinu biochemických procesů v těle všech živých organismů. Jsou specifické, obvykle katalyzují určitou konkrétní reakci. Bílkovinná složka enzymu se nazývá **apoenzym**, nebílkovinná část je tzv. **kofaktor**. Kofaktor je chemická látka nezbytná pro biologickou aktivitu enzymu. Může být anorganická (např. ionty Mg^{2+} , Cu^+ , Fe^{2+} aj.) nebo organická, v tom případě hovoříme o **koenzymech**, které často tvoří tzv. *prostetickou skupinu* (koenzym pevně navázaný na apoenzym). Příklady koenzymů:

Adenosintrifosfát (ATP) – makroergní fosfát, univerzální buněčný přenašeč energie ($ATP \rightarrow ADP + P_i + E$). Energie (E) se využívá téměř ve všech typech buněčných pochodů, např. při biosyntézách, vnitrobuněčném a membránovém transportu, výrobě proteinů, syntéze RNA, svalové kontrakci apod. ATP se rozkládá hydrolýzou za pomoci enzymu ATPázy, regeneruje (recykluje se) pomocí enzymu myokinázy a energie dodané z enzymaticky řízeného rozpadu jiných energeticky bohatých látek, jako jsou CP, glukóza, glykogen, MK, AK, glycerol, ketolátky aj. ($ADP + P_i + E \rightarrow ATP$).

Nikotinamidadenindinukleotid (NAD) – koenzym přítomný ve všech živých organismech, je zapojený v oxidačně-redukčních reakcích. Může existovat v oxidované formě (NAD^+) či v redukované formě (NADH) a díky tomu funguje jako přenašeč elektronů (e^-) a protonů (H^+) v elektronovém transportním řetězci (v mitochondrii). Na oxidaci 1 mol NADH je vázán vznik 3 mol ATP.

Flavinadenindinukleotid (FAD) – má podobnou funkci jako NAD, opět může existovat v oxidované (FAD) a v redukované formě ($FADH_2$). Je také schopen přenášet e^- a H^+ do elektronového transportního řetězce. Na oxidaci 1 mol $FADH_2$ je vázán vznik 2 mol ATP.

Koenzym A (CoA) – funguje jako přenašeč různých skupin (acetylových, acylových aj.) při buněčných oxidacích.

Koenzym Q10 – významně přispívá k přeměně energie z potravy do chemické energie ATP, slouží i jako antioxidant v mitochondriích a lipidových membránách, brání tyto struktury před volnými radikály.

1.3 Vitamíny

Vitamíny jsou nízkomolekulární organické látky esenciální pro život (organismus je nedokáže syntetizovat v dostatečném množství). Obvykle vystupují jako katalyzátory biochemických reakcí. V současnosti se uznává 13 vitamínů:

- *rozpustné v tucích*: A, D, E, K,
- *rozpustné ve vodě*: C, B₁, B₂, B₃, B₅, B₆, B₇, B₉, B₁₂.

Funkce vitamínů jsou následující:

- regulátory (podobně jako hormony, např. vitamín D),
- kofaktory (koenzymy) enzymů, části prostetických skupin,
- antioxidanty (vitamín C, E, A, B₃),
- přenašeče chemických skupin, elektronů apod.

Vitamínů musí být do organismu dodáváno adekvátní množství, jinak může docházet k negativním jevům označovaným jako:

- *avitaminóza* – chorobný stav vyvolaný naprostým nedostatkem určitého vitamínu (nedostatečný přívod potravou, malabsorpce – narušení vstřebávání živin, poškození střevní mikroflóry, porucha endokrinních žláz apod.);
- *hypovitaminóza* – chorobný stav způsobený částečným nedostatkem určitého vitamínu (např. při hladovění, alkoholismu, poruchách vstřebávání);
- *hypervitaminóza* – předávkování nebo otrava vitamíny, onemocnění způsobené přílišným množstvím vitamínů nahromaděných v organismu.

Jako typické příklady poruch spojených s vitamínovým deficitem můžeme uvést zhoršení nočního vidění a vysychání rohovky při nedostatku vitamínu A, nemoc nervového systému při nedostatku B₁ (beri-beri), systémové onemocnění zvané pelagra při nedostatku B₃, anémii (chudokrevnost) při nedostatku B₁₂, kurděje (skorbut) při nedostatku vitamínu C, rachitidu (křivici) při nedostatku vitamínu D nebo zvýšenou krvácivost při nedostatku vitamínu K.

Hypervitaminóza se týká především vitamínů rozpustných v tucích. Dlouhodobá nadměrná koncentrace těchto vitamínů působí toxicky např. na játra. Vitamíny rozpustné ve vodě tělo neuchovává a jejich aktuální přebytek se vylučuje ledvinami (přesto např. nadbytek vitamínu C může mít projímavé účinky).

2 FYZIOLOGIE BUŇKY

Na celém světě žije obrovské množství rozličných organismů, které však mají společné charakteristiky, z nichž nejvýznamnější je *buněčná organizace jako základ živé hmoty*. U zrodu buněčné teorie a cytologie jako vědního oboru stál český biolog J. E. Purkyně (1787–1869). Mezi další sdílené vlastnosti všech živých organismů patří v zásadě tyto:

- jednotné chemické složení,
- metabolismus,
- homeostáza,
- komunikace s vnějším prostředím,
- rozmnožování,
- dědičnost,
- růst a vývoj,
- pohyb,
- dráždivost,
- adaptace.

Buňka je tedy základní stavební a funkční jednotkou živého organismu. Lidské tělo obsahuje cca $75 \cdot 10^{18}$ buněk. Ty se mohou vyskytovat volně nebo se (obvykleji) spojují do tkání a ty do orgánů či orgánových struktur. **Tkáň** je soubor morfologicky podobných buněk, které plní určitou funkci.

Buňky nikdy nevznikají *de novo*, mohou být vytvořeny pouze dělením *mateřské buňky* na dvě *buňky dceřiné*, popř. splynutím dvou *pohlavních buněk* v jednu *zygotu*. Buňka po svém vzniku prochází fází růstu, popř. proliferace (rychlé množení buněk) a diferenciaci (strukturální a funkční specializace buňky). Poté následuje funkční fáze, kdy buňka v organismu plní své genetické „zadání“, ale v jejímž průběhu i stárne. Konečným stádiem je *buněčná smrt*. Ta nastane přirozeně (fyziologicky) jako tzv. *apoptóza*, tedy smrt řízená aktivací specifického buněčného programu. Odlišným (patologickým) případem je *nekróza* v důsledku např. mechanického narušení integrity cytoplazmatické membrány, porušení vnitřní rovnováhy buňky, enzymatického poškození, rozpadu aj.

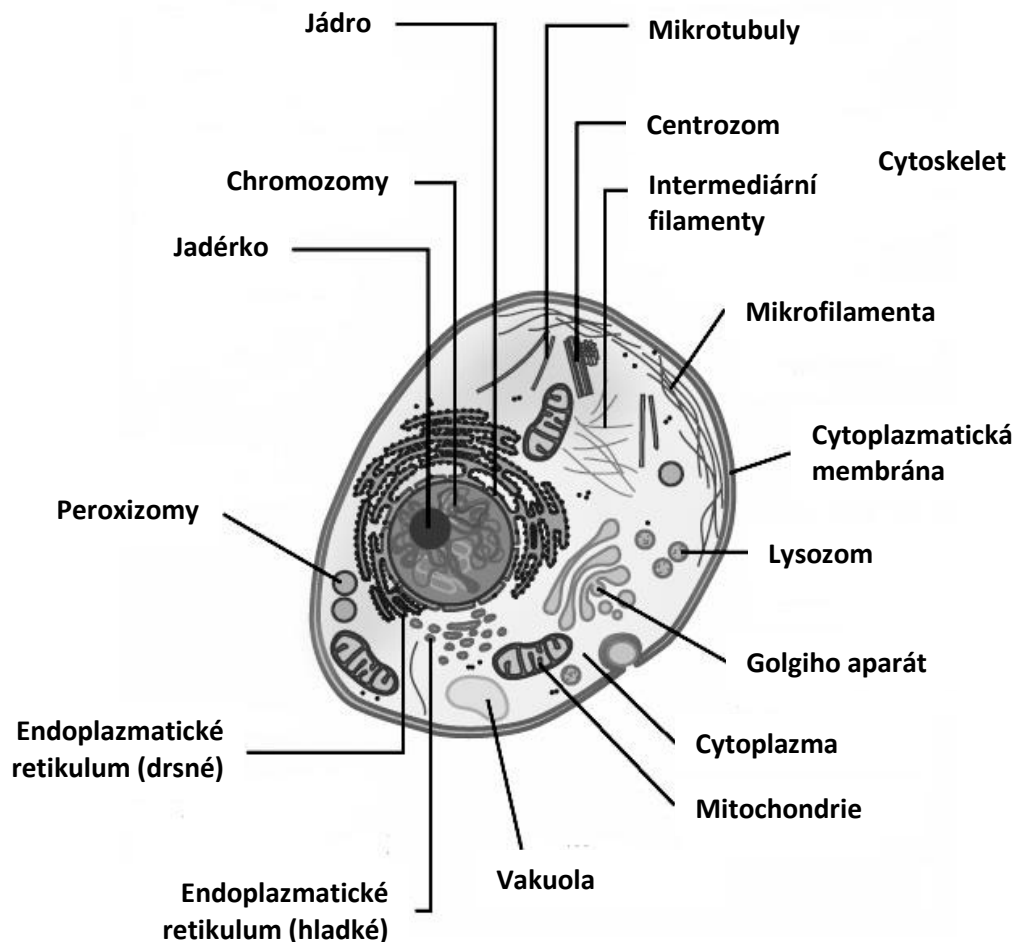
Typy buněk

V lidském těle existuje přes 200 různých druhů buněk, z funkčního hlediska je ale možné je rozdělit do pěti základních typů:

- *nervové* – schopny získávat, přenášet, zpracovat a ukládat informace;
- *svalové* – specializovány na vytváření kontrakcí, tedy pohyb;
- *epitelové* – tvoří bariéry mezi různými prostředními v těle (kryjí vnější či vnitřní povrchy organismu), jsou základem žláz;
- *pojivové* – tvoří opěrné a zpevňující struktury, spojují orgány a tkáně, zajišťují tepelnou a mechanickou izolaci;
- *krevní elementy* – specializovány na transport dýchacích plynů, imunitu, srážlivost krve aj.

2.1 Buněčné organely

Buňky ve své **cytoplazmě** (cytosol, intracelulární tekutina) obsahuje různé buněčné organely s různými funkcemi závislými též na konkrétním typu buňky (genetická informace je ve všech buňkách stejná, v každém typu buňky se ale aktuálně využívá jiná část genů). Buněčné organely jsou obvykle ohraničeny membránou.

Obrázek 1

Schéma živočišné buňky (Creative Commons, volná licence, upraveno)

Jádro. V buněčném jádře je uložena genetická informace buňky (genom) ve formě chromozomů obsahujících DNA. Chromozomů je u člověka 23 párů (22 párů jsou homologické autozomy, jeden pár je tvořen pohlavními chromozomy X a Y). Součástí jádra je **jadérko**, které se uplatňuje při tvorbě ribozomů.

Ribozomy. Účastní se při tvorbě proteinů během procesu, který lze popsat jako „překlad z řeči nukleových kyselin (DNA, RNA) do řeči bílkovin“.

Endoplazmatické retikulum. Je tvořeno vzájemně propojenou soustavou membrán, cisteren a kanálků. Může být **granulární** (drsne, s ribozomy – probíhá zde úprava molekul proteinů) a **agranulární** (hladké, bez ribozomů – syntetizuje fosfolipidy, triglyceridy)

a cholesterol, ve svalových buňkách funguje jako zásobárna Ca^{2+} iontů – tzv. *sarkoplazmatické retikulum*).

Golgiho aparát. Lamely a cisterny úzce navazující na endoplazmatické retikulum, odštěpují transportní vezikuly (váčky) s různým obsahem, který je dále využit v buňce nebo i mimo ni.

Lysozomy. Vznikají v Golgiho aparátu a tvoří intracelulární trávicí aparát, rozkládají prakticky všechny makromolekuly.

Peroxizomy. Vznikají v endoplazmatickém retikulu, mají za úkol degradaci AK, MK a toxických cizorodých látek.

Mitochondrie. Organela specializovaná na buněčné oxidace, na základě kterých dochází k tvorbě ATP, základního energetického přenašeče pro buněčnou práci (blíže viz kapitola 7).

Cytoskelet. „Vnitřní kostra“ buňky tvořená sítí mikrofilament, mikrotubulů a dalších struktur s funkcí dynamické organizace cytoplazmy, mechanické opory organel, fixace tvaru buňky, vytváření spojů se sousedními buňkami a nitrobuněčného transportu látek.

Cytoplazmatická membrána. Povrchová struktura, která zajišťuje integritu buňky a jejího vnitřního prostředí a komunikaci s vnějším prostředím. Její stavba je dvojrstvou „tekutou mozaikou“ fosfolipidů s částí hydrofilní (směrem vně) a hydrofobní (směrem dovnitř). Na její stavbě se podílejí i glykolipidy, glykoproteiny, cholesterol a dále různé typy integrálních a povrchových proteinů, iontových kanálů, akvaporinů, transportních proteinů, rozeznávacích proteinů či buněčných receptorů.

2.2 Transport látek přes membránu a buněčná sekrece

Buňka není uzavřeným systémem, naopak intenzivně komunikuje se svým okolím, což souvisí též s významným množstvím různých látek proudících dovnitř i ven. Pro transport látek přes svou membránu buňka využívá několika mechanismů, které mohou probíhat buď samovolně (fyzikálně-chemickou cestou bez energetických nároků), nebo za spotřeby buněčné energie ve formě ATP.

Difúze

Difúze znamená volný průnik látek podle koncentračního gradientu, tj. z místa vyšší koncentrace látky do místa její nižší koncentrace (*prostá difúze*). Jako příklad lze uvést přenos dýchacích plynů na základě jejich parciálního tlaku (přestup O_2 z plic do krve a CO_2 z krve do plic přes alveolokapilární membránu, resp. přestup O_2 z krve do svalu a CO_2 ze svalu do krve). Difúze může probíhat i za pomoci transportního proteinu, který naváže difundující látku na jedné straně membrány a přenesení ji na druhou bez energetických nároků (usnadněná či *facilitovaná difúze*), např. inzulinem usnadněná difúze glukózy z krve do buňky.

Osmóza

Osmóza je děj související s přestupem tekutiny (resp. rozpouštědla, obvykle vody) přes semipermeabilní (polopropustnou) membránu směrem vyšší koncentrace osmoticky aktivních látek, zejména iontů (tj. do místa s vyšším osmotickým tlakem). Ztrátou vody se

vnitřní prostředí „zahušťuje“ a roste tak jeho *osmolarita*. Při porovnání osmolarity dvou různých roztoků či prostředí oddělených membránou rozlišujeme:

- *isotonický roztok* (se stejnou koncentrací iontů, u člověka odpovídá koncentraci 0,9% roztoku NaCl, tedy tzv. fyziologický roztok),
- *hypertonický roztok* (s vyšší koncentrací iontů),
- *hypotonický roztok* (s nižší koncentrací iontů).

Ponoříme-li buňku (např. erytrocyt) do hypertonického roztoku, začne rychle ztrácet vodu a zmenšovat svůj objem. V hypotonickém roztoku buňka tekutinu naopak nasává, až dojde k jejímu prasknutí. V obou případech je buňka poškozena.

Příkladem využití osmózy je hormonální regulace vstřebávání vody v ledvinách na základě vstřebávání iontů Na^+ za působení hormonu aldosteronu. Osmotické zákonitosti taktéž hrají roli při utonutí ve sladké vodě (hypotonická voda se po vdechnutí vstřebá z plic do krve) a ve vodě mořské (hypertonická slaná voda naopak způsobuje přestup tekutiny z krve do plic, vzniká plicní edém).

Jako *onkotický tlak* se označuje osmotický tlak způsobený krevními bílkovinami (koloidně-osmotický tlak bílkovin).

Transport iontovými kanály

Některé ionty a voda obvykle přestupují membránu pomocí „pórů“ uvnitř transportních proteinů, tedy tzv. *iontovými kanály*. Ty mohou být:

- *stále otevřené* (látka přestupuje na základě gradientu),
- *napěťově řízené* (mění svou propustnost na základě změny elektrického potenciálu na membráně, typicky u neuronů),
- *chemicky řízené* (dáno vzájemnou reakcí mezi buněčným receptorem a iontovým kanálem, např. ve smyslu excitace či inhibice),
- *mechanicky řízené* (mechanické podráždění membrány vyvolá změnu propustnosti pro ionty, běžně u mechanoreceptorů),
- *akvaporiny* – kanály specializované na propustnost vody (např. v nefronech ledvin).

Spřažený transport

Opět jde o pasivní děj bez energetických nároků, kdy transport jedné látky je spřažen s transportem látky jiné, který však již energii spotřebovává. Může jít o:

- *symport* – obě látky přecházejí membránu jedním směrem (např. při vstřebávání glukózy v tenkém střevě, kdy glukóza je transportována z lumen střeva do enterocytu proti koncentračnímu gradientu a zároveň je do enterocytu resorbován Na^+ po koncentračním gradientu);
- *antiport* – látky přecházejí membránu proti sobě (např. antiport iontů H^+ a Na^+ jako důležitý homeostatický mechanismus v ledvinách při udržování pH a množství sodíku v těle).

Aktivní transport

Transport proti elektrochemickému gradientu (proti koncentračnímu spádu) vyžaduje energii, jedná se o *aktivní transport*. Typickým příkladem je činnost *$\text{Na}^+ - \text{K}^+$ pumpy*, která

přispívá ke stabilizaci klidového rozložení iontů na membráně, zejména K^+ jako hlavního intracelulárního (vnitrobuněčného) kationtu a Na^+ jako hlavního extracelulárního (mimobuněčného) kationtu. Na^+-K^+ pumpa transportuje vždy 3 ionty Na^+ ven z buňky a zároveň 2 ionty K^+ do buňky za spotřeby ATP. Pumpa tak udržuje nerovnoměrné rozložení sodíku a draslíku po obou stranách buněčné membrány, což má např. zásadní význam pro vznik a šíření elektrického signálu v nervových a svalových buňkách. Pumpa navíc reguluje objem buňky – bez její funkce by buňky otékaly a mohlo by dojít až k jejich prasknutí. Na činnost pumpy je třeba velkého množství ATP, např. u nervových buněk může pumpa spotřebovat až 70 % jejich energie. Postupné zpomalování činnosti Na^+-K^+ pumpy vlivem zhoršující se dostupnosti ATP při stárnutí je také jedním z důvodů poklesu bazálního metabolismu s věkem.

Endocytóza a exocytóza

K membránovému přenosu velkých molekul a částic, které nemohou pronikat membránou ani kanály (např. cholesterol, proteiny), buňka využívá *endocytózy* (směrem dovnitř) a *exocytózy* (směrem ven) za tvorby tzv. transportních vezikul. Takto jsou pohlcovány i odumřelé buňky či bakterie (*fagocytóza*), popř. uvolňovány tekuté kapénky (*pinocytóza*).

Buněčná sekrece

U jednobuněčného organismu všechny funkce vykonává jediná buňka, transportní a komunikační vzdálenosti jsou tedy minimální. U mnohobuněčného organismu ale dochází ke specializaci buněk ve tkáních a orgánech, vyvstává tudíž potřeba komunikace a transportu látek nejen mezi sousedními buňkami, ale i mezi buňkami v organismu dosti vzdálenými. Jeden ze způsobů mezibuněčné komunikace představují různé signální molekuly (např. hormony). Můžeme rozlišovat několik typů buněčné sekrece:

- *autokrinní* – signální látka ovlivňuje tutéž buňku, která ji vylučuje (secernuje);
- *parakrinní* – signální látka ovlivňuje bezprostřední okolí buňky;
- *exokrinní* – (signální) látka je secernována do zevního prostředí;
- *endokrinní* – signální látka je secernována do krevního oběhu, kudy se dostává do vzdálených cílových buněk.